

Arhe XV, 29/2018
UDK 1 Aristoteles : 340.114
Pregledni rad
Overview article

ŽELJKO KALUĐEROVIĆ¹

Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu

„GENERIČKA” I „PARTIKULARNA” ΔΙΚΑΙΟΣΎΝΗ

Sažetak: Autor u radu analizira delikatno raspravljanje o pravednosti koje je Aristotel preduzeo u E knjizi *Nikomahove etike*. Stagiranin *δικαιοσύνη* smatra višeznačnom reči i razumeva je najmanje dvojako. Pravednost se, najpre, praktično izjednačava sa poštovanjem zakona i u izvesnoj meri se podudara sa vrlinom. Ova vrsta pravednosti naziva se „generičkom” pravednošću. Druga je tzv. „partikularna” pravednost, koja se manifestuje u pridržavanju pravila jednakosti i razmatra se kao deo vrline. Ovaj drugi, uži pojam pravednosti, koji se dodatno deli na distributivnu i komutativnu pravednost, zanimljiv je i zbog toga što razotkriva Stagiranina kao mislioca koji je prvi sistematski i na filozofski način uobličio, već u mitološkoj svesti etabliranu, relaciju ideje pravde i ideje ekvivalencije. Aristotel je, zaključak je autora, delujući na zalasku klasične epohe, unutrašnju diferencijaciju i slojevitost helenskog *polisa* pokušao održati na okupu segmentiranim i spekulativnim istraživanjem vrlina, među njima osobito pravednosti, kako bi došao do kohezivnog faktora partikularnih, posebnih i opštih interesa i kompatibilnosti svih elemenata „etičke”, „ekonomske” i „političke” sfere življenja.

Ključne reči: Aristotel, *δικαιοσύνη*, „generička”, „partikularna”, distributivna, komutativna, ekvivalencija, korelativnost

¹ E-mail adresa autora: zeljko.kaludjerovic@ff.uns.ac.rs

Čitava epsilon knjiga *Nikomahove etike* posvećena je pravednosti² odnosno *δικαιοσύνη*.³ Aristotel je na Platonovom tragu shvatanja pravednosti⁴ kao jedinstva svih vrлина, poimajući je kao potpunu vrlinu i najveću od vrлина. On je, imajući u vidu realna sporenja dva koncepta pravde, aristokratskog i demokratskog, ipak učinio da se ideja pravde iz transcendentnog statusa vrati u konkretnost ljudskih i socijalnih odnosa. U toj mreži odnosa pravda i dalje ostaje jedinstvena i sveobuhvatna, ali poprima i obeležja disperzivnosti, da bi mogla biti razumljena kao pojedinačna tj. etička vrлина, kao i da bi se mogla primenjivati u jurističkom području. Aristotel smatra da je pravednost *ἔξις*, koji priprema ljude da čine pravedna dela, da se ponašaju pravedno i da žele stvari koje su pravedne. Postuliranje pravednosti kao *hexisa* praćeno je distinkcijom između ove odrednice sa jedne strane, i „znanosti” (*ἐπιστήμη*) i „mogućnosti” (*δύναμις*), sa druge strane. Mogućnost ili znanost bave se oprekama, a *hexis*, koja jeste jedna od opreka, ne proizvodi daljne opreke.

Pravednost i nepravednost se „govore višeznačno” (*πλεοναχῶς λέγεσθαι*), ali njihova istoimenost, po Stagiraninu, nije onako jasna kao kod reči čija su značenja udaljenija. Eksplikacija ovih misli, u formi jedinstva etičkog i jurističkog određenja pravednosti, pokazuje se u tvrdnji da je pravedno ono što je zakonito i jednako⁵ (*τὸ μὲν δίκαιον ἄρα τὸ νόμιμον καὶ τὸ ἴσον*), kao i u negativnom određenju da je nepravedno suprotno od ovoga. Poistovećivanje zakonitosti i pravednosti dalje se izlaže navođenjem da su pravedne stvari one koje čuvaju blaženstvo u državnom zajedništvu, kao i pominjanjem obaveza koje zakon nalaže hrabrim, umerenim i dobroćudnim ljudima.

² Tekst koji sledi autor je u proteklih desetak godina objavio u nekoliko različitih verzija. Još jedno promišljanje Stagiraninog poimanja *δικαιοσύνη* uzrokovalo je određene izmene, sadržinskog i stilskog karaktera, koje su provedene u redigovanoj verziji rada koja je pred čitaocima. Izmene su vršene radi sažimanja teksta, rasterećenja od povremenih digresija i neophodnih preciziranja uzrokovanih autorovim naknadnim uvidima, zbog dostupne dodatne literature i, ovoga puta, sopstvenih prevodilačkih rešenja bitnih filozofskih termina i pojmova, kao i radi preglednijeg i tečnijeg izlaganja.

³ Alan (D. J. Allan) smatra da Stagiraninov esej o pravednosti većim delom nije posvećen emocionalnim dispozicijama prihvatanja ili odbijanja sredine, već različitim kvazimatematičkim operacijama kako se pravedna sredina može utvrditi. D. J. Allan, *The Philosophy of Aristotle*, Oxford University Press, Oxford 1979, p. 137. Hefe (O. Höffe) misli da peta knjiga *Nikomahove etike* predstavlja prvu pravu raspravu o pravdi u kojoj Aristotel nastavlja Platonovu sekularizaciju pravde: „Jer, on razvija svoju koncepciju ne samo bez svake religije, odnosno teologije, već i bez metafizike”. O. Hefe, *Pravda*, Akademska knjiga, Novi Sad 2008, str. 22.

⁴ Detaljnije videti u: Ž. Kaluderović, „Platonovo poimanje pravednosti”, u: *ARHE*, god. VII, br. 13, Novi Sad 2010, str. 49-71.

⁵ U *Pol.* 1282b18 Aristotel kaže: „Naime, svima se čini kako je ono pravedno neka vrsta jednakosti” (*δοκεῖ δὲ πᾶσιν ἴσον τι τὸ δίκαιον εἶναι*). Prev. Ž. Kaluderović. Aristotel, *Politika*, Liber, Zagreb 1988, str. 98, 1282b18.

Takva pravednost je savršena vrlina, ali ne uopšte (*οὐχ ἀπλῶς*), već u odnosu spram nekog drugog (*ἀλλὰ πρὸς ἕτερον*), čime se ističe jedna od ključnih karakteristika pravednosti, njena korelativnost. Osim što je pravednost savršena vrlina (*ἀρετὴ μὲν ἐστὶ τελεία*), ona je, ili se barem često čini, i najveća vrlina (*κρατίστη*). Hvaleći relaciju pravednosti spram drugoga, Aristotel smatra da je ona i jedina od vrlina koja je usmerena na dobrobit i korist drugoga. Kako sve mogu da se razmatraju pravednost⁶ i vrlina⁷ vidi se iz *Nikomahove etike* 1130a8-13:

Pravednost, dakle, nije deo vrline nego je cela vrlina, dok oprečna nepravda nije deo poroka nego je celi porok. Iz onoga što je kazano, evidentno je u čemu je razlika između vrline i pravednosti: one su, naime, isto ali njihovo 'biti' nije isto; već ono što je pravednost spram drugoga to je vrlina naprosto kao nekakvo stanje.⁸

αὕτη μὲν οὖν ἡ δικαιοσύνη οὐ μέρος ἀρετῆς ἀλλ' ὅλη ἀρετὴ ἐστίν, οὐδ' ἡ ἐναντία ἀδικία μέρος κακίας ἀλλ' ὅλη κακία. τί δὲ διαφέρει ἡ ἀρετὴ καὶ ἡ δικαιοσύνη αὕτη, δῆλον ἐκ τῶν εἰρημένων· ἐστὶ μὲν γὰρ ἡ αὕτη, τὸ δ' εἶναι οὐ τὸ αὐτό, ἀλλ' ἥ μὲν πρὸς ἕτερον, δικαιοσύνη, ἥ δὲ τοιάδε ἕξις ἀπλῶς, ἀρετή.

Pravednost se u svom opštem smislu poštovanja zakona podudara sa vrlinom, i u tom kontekstu može se govoriti „one su isto”. Ali one nisu isto po svojoj biti, jer je vrlina kao takva nekakvo stanje, dok se pravednost manifestuje na relacionistički način.⁹

Pored opšte ili generičke pravednosti, postoji i pravednost koja je samo deo vrline, za koju se Stagiranin prevashodno i naglašeno zanima.¹⁰ O tzv.

⁶ U V knjizi *Nikomahove etike* (1129b29-30) citira se drevna izreka, koja se pripisuje i Teognidu i Fokilidu, da: „*Su u pravednosti skupljene sve vrline*” (*ἐν δὲ δικαιοσύνῃ συλλήβδην πᾶσ' ἀρετῇ ἐν*). Prev. Ž. Kaluderović. Aristotel, *Nikomahova etika*, Hrv. sveuč. nakl., Zagreb 1992, str. 91, 1129b29-30.

⁷ O Stagiraninovoj definiciji vrline i uopšte o njegovom razmatranju *arete* konsultovati: Ž. Kaluderović, „Aristotelova aretologija”, u: *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu*, knjiga XXXIX-1, Novi Sad 2014, str. 225-234. Videti i: W. W. Fortenbaugh, *Aristotle's Practical Side*, Brill, Leiden · Boston 2006, pp. 107-238; M. Pakaluk, *Aristotle's Nicomachean Ethics*, Cambridge University Press, Cambridge 2005.

⁸ Prev. Ž. Kaluderović. Aristotel, *Nikomahova etika*, Hrv. sveuč. nakl., Zagreb 1992, str. 91, 1130a8-13.

⁹ Hardi (W. F. R. Hardie) nema mnogo razloga da ovakvo stanovište proglašava nejasnim na temelju tvrdnje da se većina vrlina ispoljava u dejstvu koje aficira druge. W. F. R. Hardie, *Aristotle's Ethical Theory*, Clarendon Press, Oxford 1968, p. 185.

¹⁰ Bambruh (R. Bambrough) piše da Aristotelova diskusija o dva razumevanja reči *δικαιοσύνη* (ova imenica ženskog roda prevodi se, inače, kao „pravednost”, „pravičnost”, „pravda”, „stanje neudžnosti”; potom kao „pravi kvalitet”, „pravo stanje”; i konačno kao „pravosuđe”) nije samo važna i interesantna, nego takođe predstavlja i karakterističnu filozofsku raspravu. R. Bambrough, “Aristotle on Justice: A Paradigm of Philosophy”, p. 162, u: *New Essays on PLATO and*

partikularnoj pravednosti¹¹ i onome što je pravedno u korespondirajućem smislu, kaže se sledeće (EN1130b30-1131a1):

Od pravednosti prema delu, i od onoga što je pravedno u istom [smislu], jedan je oblik ono što jeste u deobama časti ili novaca ili drugih stvari koje su deljive među onima koji imaju udela u politici (jer u njima jedan prema drugome može biti nejednak ili jednak), a drugi [oblik] je ono što popravlja u međusobnim ugovorima.¹²

τῆς δὲ κατὰ μέρος δικαιοσύνης καὶ τοῦ κατ' αὐτὴν δικαίου ἐν μὲν ἔστιν εἶδος τὸ ἐν ταῖς διανομαῖς τιμῆς ἢ χρημάτων ἢ τῶν ἄλλων ὅσα μεριστὰ τοῖς κοινωνοῦσι τῆς πολιτείας (ἐν τούτοις γὰρ ἔστι καὶ ἄνισον ἔχειν καὶ ἴσον ἕτερον ἑτέρου), ἐν δὲ τὸ ἐν τοῖς συναλλάγμασι διορθωτικόν.

Grčka imenica ženskog roda *διανομή* znači „deljenje”, „deoba”, te se ova pravednost može preneti sa „deobena pravednost”, kako je neki i prevode, čiji je odomaćeni naziv i „distributivna pravednost” prema njenom latinskom predlošku *iustitia distributiva*.¹³ Ovaj oblik (*εἶδος*) pravednosti odnosi se na raspodelu časti (*τιμῆς*), novaca (*χρημάτων*) i ostalih stvari koje podležu deljenju među „onima koji imaju udela u politici” (*κοινωνοῦσι τῆς πολιτείας*).¹⁴ U navedenim stvarima moguće je, dakle, da neko ima jednakog ili nejednakog udela u odnosu na druge svoje sugrađane. Nejednakost nečijeg udela, dakako, ne upućuje na njegovu nepravednost, nego na moguću srazmerno veću ili manju zaslugu za celinu tj. *polis*. Drugi oblik pravednosti je onaj „što popravlja u međusobnim ugovorima”

ARISTOTLE, ed. by R. Bambrough, Routledge & Kegan Paul, London and Henley 1979.

¹¹ Konsultovati i: D. G. Ritchie, “Aristotle’s Subdivisions of ‘Particular Justice’”, pp. 185-192, u: *The Classical Review*, Vol. 8, No. 5, (May, 1894).

¹² Prev. Ž. Kaluderović. Aristotel, *Nikomahova etika*, Hrv. sveuč. nakl., Zagreb 1992, str. 93, 1130b30-1131a1. Barker (E. Barker) navodi određene sličnosti i razlike između Platona i Aristotela, a u vezi pravednosti. Dok je Atinjaninova formula da svako treba da radi svoje, Stagiratinova je da svako treba da ima svoje. Platon, zatim, misli o pojedincima koji su kao deo države određeni za odgovarajuće dužnosti u njoj, Aristotel, pak, smatra da pojedinac zaslužuje prava koja treba da uživa u zajednici na bazi (proporcionalne) jednakosti. Razmišljajući o gradiranju dužnosti, Platon, dalje, razmatra pravednost kao da ona rezultira u hijerarhiji staleža i da svako zaslužuje svoja prava, nasuprot tome, Aristotel naglašava jednakost između različitih članova države. Aristotel, na koncu, pravi distinkciju između opšte i partikularne pravednosti, dok Platon to ne čini, premda njegov pojam pravednosti podrazumeva i generalni i partikularni aspekt Aristotelove pravednosti. E. Barker, *The Political Thought of Plato and Aristotle*, Dover Publications, Inc., New York 1959, p. 340.

¹³ Kejtov (D. Keyt) stav je da u svojoj teoriji distributivne pravednosti Aristotel pokušava da zauzme srednji kurs između protagorovskog relativizma i platonovskog apsolutizma sa svojim pozivanjem na transcendentne standarde. D. Keyt, “Aristotle’s Theory of Distributive Justice”, pp. 238-239, u: *A Companion to Aristotle’s Politics*, ed. by D. Keyt, F. D. Miller, jr., Basil Blackwell, Oxford 1991. Videti i: W. Mathie, “Political and Distributive Justice in the Political Science of Aristotle”, pp. 59-84, u: *The Review of Politics*, Vol. 49, No. 1, (Winter, 1987).

¹⁴ Grčka reč *κοινωνέω* znači „nešto zajedničko imati”, „deo imati”, „imati deliti”, „učestvovati”, „uzimati”, „zajednicu činiti ili imati”.

(*συναλλάγμασι διορθωτικόν*). Grčka reč *διόρθωσις* znači „popravak”, „popravljanje”, „kazna”, „uprava”, „popravljeno uređenje”, a imenica *διορθωτής* označava „onoga ko nešto popravlja tj. popravljajuća”. Stoga je ova druga pravednost prikladno nazivana „poravnavajuća”, „popravljavajuća”, „razdeljujuća”, „izjednačujuća” ili „komutativna” (*iustitia commutativa*).¹⁵

Letimičnim uvidom moglo bi se učiniti da distributivna pravednost osigurava korektnu i nepristrasnu raspodelu u određenoj ravni, a da je funkcija komutativne pravednosti ponovno uspostavljanje ekvilibrijuma, ako je bio narušen, u istoj toj sferi međuljudskog saobraćanja. Stvari, ipak, stoje drugačije, jer se distributivna pravednost, kao što je napomenuto, odnosi na raspodelu časti, novaca i drugih stvari koje mogu biti predmetom raspodele. U to može biti eventualno uključeno i plaćanje za sudsku ili porotničku službu,¹⁶ ili kompenzovanje na druge načine, poput dodele zemlje u nov(oosvojen)im područjima, ili dodeljivanjem odgovarajućih javnih dužnosti. Komutativna pravednost, sa druge strane, ima drugačije polje primene, pošto se bavi transakcijama koje uključuju kupovinu i prodaju, i razlaže se i pojašnjava u nastavku maločas navedenog pasusa (EN1131a1-9):

*Ona, pak, ima dva dela, jer od ugovora jedni su voljni a drugi protivvoljni; voljni su, na primer, prodaja, kupovina, pozajmljivanje uz kamatu, kaucija, pozajmljivanje bez kamate, zalog, najamnina (nazivaju se voljnim zbog toga što je začetak takvih ugovora voljan); protivvoljni su, po tome, ili tajnoviti, kao kradja, preljuba, trovanje, podvođenje, mamljenje robova, ubistvo iz zasede, lažno svedočenje, ili su nasilni, kao zlostavljanje, bacanje u tamnicu, ubistvo, otimanje, sakrćenje, klevetanje, ponižavanje.*¹⁷

τούτου δὲ μέρη δύο· τῶν γὰρ συναλλαγμάτων τὰ μὲν ἐκούσιά ἐστι τὰ δ' ἀκούσια, ἐκούσια μὲν τὰ τοιάδε οἷον πρᾶσις ἄνῃ δανεισμός ἐγγύη χρηῖσις παρακαταθήκη μίσθωσις (ἐκούσια δὲ λέγεται, ὅτι ἢ ἀρχὴ τῶν συναλλαγμάτων τούτων ἐκούσιος), τῶν δ' ἀκούσιων τὰ μὲν λαθραία, οἷον κλοπὴ μοιχεία φαρμακεία προαγωγεία δουλαπατία δολοφονία ψευδομαρτυρία, τὰ δὲ βίαια, οἷον αἰκία δεσμός θάνατος ἀρπαγὴ πήρωσις κακηγορία προπηλακισμός.

„Transakcije” o kojima se govori kod komutativne pravednosti izložene su detaljno i sa neobično širokim poljem aplikacije, tako da uključe protivvoljne i

¹⁵ Druga važna reč u vezi komutativne pravednosti je *συναλλάγμασι*, čije značenje se može dovesti u vezu sa imenicom *συνάλλαγμα* („saobraćaj”, „opštenje”, „promet”, „nagodba”) i reči *συναλλάσσω*, koja se prevodi kao „u uzajamnu vezu dovesti tj. pomiriti”, „opštiti”, „pomiriti se”, „sklopiti nagodbu”.

¹⁶ Hamond (N. G. L. Hammond) smatra da su u Atini sredinom V veka pre n.e. državne nadležnosti za javnu službu bile dostupne za, aproksimativno rečeno, 20.000 građana. N. G. L. Hammond, *A History of Greece to 322 B.C.*, Oxford University Press, Oxford 1959, p. 326.

¹⁷ Prev. Ž. Kaluderović. Aristotel, *Nikomahova etika*, Hrv. sveuč. nakl., Zagreb 1992, str. 93-94, 1131a1-9.

voljne ugovore.¹⁸ Kada piše o voljnim ugovorima Aristotel kao da izlaže elemente ekonomskih i bankarskih odnosa iz nekih mnogo kasnijih vremena, indirektno kazujući koliko je ta sfera bila razgranata i diferencirana i u njegovo doba. Protivvoljni ugovori mogu se podeliti na tajne i na nasilne, predstavljajući, današnjim jezikom rečeno, pedantan katalog nekih moralnih nepodopština i teških krivičnih dela.

Pominjanje načela dodele prema zasluži (*κατ' ἀξίαν*),¹⁹ jasno ukazuje da se misli na distributivnu pravednost. Problem koji se pojavljuje je kako se saglasiti o kojoj vrsti zasluge je reč kao o jedinstvenom i pravednom kriterijumu za raspodelu pomenutih dobara. Demokrate, naime, zaslugu identifikuju sa statusom slobodnog čoveka, oni koji podržavaju oligarhiju sa bogatstvom ili sa plemenitim poreklom, a aristokrate sa vrlinom tj. izvrsnošću.²⁰ U stvari, po Aristotelu „ono što je pravedno nekakva je proporcija” (*ἔστιν ἄρα τὸ δίκαιον ἀνάλογόν τι*).²¹ Nešto dalje, takva srazmera u kome se dobra raspodeljuju prema veličini nečijih zasluga naziva se geometrijskom.

Komutativna pravednost, iako drugačija od distributivne pravednosti, takođe je vrsta jednakosti, ali ne prema geometrijskoj, već prema aritmetičkoj srazmeri. U komutativnoj pravednosti se ne gleda na karakter učesnika u sporu, stranke se uzimaju kao jednake i sudija se trudi da se napravi kompenzacija koja je ekvivalentna učinjenoj šteti ili nepravdi. Zato ljudi sudiju traže kao nekakvu sredinu (*μέσον*), pa se sudije u Larisi ili Abidosu i nazivaju posredovatelji (*μεσιδίους*), jer su stranke uverene da će ako dobiju sredinu u stvari dobiti ono što je pravedno. Etimologizovanje se primenjuje i na drugim mestima, npr. u *EN1132a30-32*, gde se dovode u vezu pravedno (*δίκαιον*) i prepolovljeno (*δίχα*), koje se naziva *δίχαιον*, tako da sudija (*δικαστής*)²² jeste zapravo onaj koji prepolovljuje, odnosno on je prepolovitelj

¹⁸ O voljnom (*ἐκούσιος*) i protivvoljnom (*ἀκούσιος*) videti i: Ž. Kaluderović, „Aristotelovo razmatranje *logosa*, „volje” i odgovornosti kod životinja”, u: *Filozofska istraživanja*, 122, god. 31, sv. 2, Zagreb 2011, str. 311-321.

¹⁹ Grčka imenica ženskog roda *ἀξία* može se prevesti kao „vrednost”, „procena”, „čast”, „plata”, „kazna”. Sintagma *κατ' ἀξίαν* znači „po vrednosti”, ili „po zasluži”.

²⁰ Lojd (G. E. R. Lloyd) piše da Aristotel u *Politici* kritikuje i demokratsko i oligarhijsko poimanje pravednosti, pošto ni sloboda ni bogatstvo sami po sebi ne mogu biti uzeti kao kriterijum za utvrđivanje jednakosti ljudi. Moraju se uzeti u obzir, dodaje on, svi njihovi kvaliteti i takođe, još i više, sve njihove vrline. G. E. R. Lloyd, *Aristotle: the Growth & Structure of his Thought*, Cambridge University Press, Cambridge 1977, pp. 260-261.

²¹ Prev. Ž. Kaluderović. Aristotel, *Nikomahova etika*, Hrv. sveuč. nakl., Zagreb 1992, str. 94, 1131a29. Grčka imenica ženskog roda *ἀναλογία* znači „primerena razmera”, „sklad”, „odnos”, „proporcija”, „geometrijska vrsta”, „pravilnost”, „analogija”.

²² Osim što je obeležavala „sudiju”, reč *δικαστής* je označavala i „porotnika” tj. „onoga koji samo izriče presudu”. Grci su imali još jedan termin za „sudiju”, *δικασπóλος*, koji je bio i „zakonodavac”, „pravosudac”, na koncu „onaj ko vrši pravo i/ili pravdu”. Detaljnije videti u: Ž. Kaluderović, *Dike i dikaiosune*, Магнаскен, Скопје (Македонија) 2015, str. 31-32.

(δικαστής). Može se reći da se komutativna pravednost odnosi na ono što će kasnije biti polje građanskog, privatnog i krivičnog prava.

Dikaiosyne se u *Retorici* definiše nešto drugačijom pojmovnom aparaturom, ali čini se sa sličnom intencijom korespondencije dva modela pravednosti (1366b9-10):

<p><i>Pravednost je, naime, vršina kroz koju svako ima ono što mu pripada i u skladu sa zakonom.</i>²³</p>	<p>ἔστι δὲ δικαιοσύνη μὲν ἀρετὴ δι’ ἣν τὰ αὐτῶν ἕκαστοι ἔχουσι, καὶ ὡς ὁ νόμος.</p>
---	---

Ukoliko se istražuje pravednost u kontekstu prodaje i razmene, ona je na određeni način korespondentna distributivnoj pravednosti, u smislu da zahteva proporcionalnu, pre nego aritmetičku jednakost. Namera je ove pravednosti da se osigura korektna i primerena razmena dobara, poput one koja se pominje u primerima da bi se, recimo, odredilo koliko kreveta treba razmeniti za jednu kuću, i slično.²⁴ To je regulisano potrebama ili zahtevima, a internacionalizacijom rudimentarnog oblika razmene nastao je viši i složeniji oblik, koji je bio praćen otkrićem novca, čije poreklo Aristotel vidi u pojednostavljivanju trampe.²⁵ Stagiranin otkriva i razliku između upotrebne i razmenske vrednosti, želeći da jasnije istakne razliku između dva načina sticanja, *χρηματιστική* i *κτητική*.²⁶ Razliku između dve moguće upotrebe neke stvari postavlja samo umeće razmene, a ovaj uvid potom će postati priznat od strane gotovo celokupne ekonomske nauke. Poreklo novca i uopšte potrebu za njim Aristotel razume iz same prirode pojma razmene, odnosno mogućnosti uporedivosti vrednosti. Novac kao dovoljno apstraktna i dovoljno konkretna mera, tj. sredina kao mera, predstavlja izraz te uporedivosti jer može sve meriti, pa i paritete vrednosti u razmeni. U novcu su koncentrisani ne samo odnosi između stvari, nego i odnosi između onih koji su proizveli određene stvari. Novac u sve te relacije unosi ili izražava njihovu ekvivalenciju, dovodeći ih u vezu, jer svi oni postaju izmerljivi prema njemu kao apstraktnoj vrednosti. Novac je, drugačije rečeno, svojevrsno zajedničko merilo, prema kome se sve odnosi i kojim se sve meri.

²³ Prev. Ž. Kaluderović. Aristotel, *Retorika*, Naprijed, Zagreb 1989, str. 40, 1366b9-10.

²⁴ Marks (K. Marx) hvali Stagiranina na sledeći način: „*Genije Aristotelov pokazuje svoj sjaj baš u tome što je otkrio odnos jednakosti u izrazu vrednosti roba. Jedino ga je istorijski okvir društva u kom je živio sprečio da iznađe u čemu se taj odnos jednakosti „doista” sastoji*”. K. Marks, *Kapital I*, Kultura, Beograd 1964, str. 68. Konsultovati i: Ž. Škuljević, *Marks i grci*, Hljatus, Novi Sad 2014.

²⁵ O novcu Aristotel piše u *EN1133a19-20*, *EN1133a28-31*, *EN1134b10-28*. Odgovarajuće informacije mogu se pronaći i kod Finlija (M. I. Finley). M. I. Finley, “Aristotle and Economic Analysis”, pp. 3-25, u: *Past and Present* 47, 1970.

²⁶ Primat se uz svu složenost ovih pojmova daje *ktetici*, čija svrha je u samom dobrom življenju, dok je *hrematistička* svrha u bezmernom uvećavanju imovine i bogatstva. Videti: M. A. Perović, *Praktička filozofija*, Grafomedia, Novi Sad 2004, str. 125-136.

Može se postaviti pitanje kako čitav ovaj koncept različite raspodele dobara može da se dovede u vezu sa poznatom tabelom vrlina,²⁷ i idejom sredine između prekomernosti i nedostatka? Neki²⁸ bi rekli da je to nemoguće, i da čitav pokušaj da se pravednost predoči kao sredina jednostavno pada u vodu. Sam Aristotel kaže da je pravedno delanje sredina između nanošenja nepravde i podnošenja nepravde, tj. imanja previše ili premalo. Pravednost je odgovarajuća sredina (ἡ δὲ δικαιοσύνη μεσότης τίς ἐστίν), ali ne na onaj način na koji su to druge vrline, nego zbog toga što se odnosi prema sredini, dok se nepravednost odnosi prema krajnostima. Ono što zvuči neobično u ovom određenju karakterisanje je nekog čoveka koji jednostavno podnosi nepravdu tako da ima veze sa nekakvom krajnošću ili porokom. Kada se tome doda da nedostaje objašnjenje veze pravednog delanja i srazmere, ne predstavlja iznenađenje što Stagiranin u rečenicama koje slede svoje stavove dodatno razjašnjava (EN1134a1-13):

I pravednost je ono po čemu se o pravednom kaže da po izboru može da čini ono što je pravedno, i deli, ili između sebe i drugoga ili između drugog spram [nekog] drugog, ne tako da od željenog sebi daje više a susedu manje, i obrnuto sa škodljivim, već svakome jednako prema srazmery, i isto tako [postupa] pri [deobi] između drugih. Nepravda se, međutim, tako odnosi prema nepravednom; a ono je suviše i nedostatak onoga što je korisno ili škodljivo, mimo srazmere. Zbog toga je nepravda suviše i nedostatak, tako što dovodi do suviška i nedostataka, u sopstvenom slučaju do suviška onoga što je naprosto korisno a do nedostataka onoga što je škodljivo; a što se tiče drugih to je u celini isto, ali je mimo srazmere, u bilo kom slučaju. Kod nepravednog delanja imati manje znači trpeti nepravdu, a imati više [znači] nanositi nepravdu.²⁹

καὶ ἡ μὲν δικαιοσύνη ἐστὶ καὶ ἢν ὁ δίκαιος λέγεται πρακτικὸς κατὰ προαίρεσιν τοῦ δικαίου, καὶ διανεμητικὸς καὶ αὐτῷ πρὸς ἄλλον καὶ ἑτέρῳ πρὸς ἕτερον οὐχ οὕτως ὥστε τοῦ μὲν αἰρετοῦ πλέον αὐτῷ ἕλαττον δὲ τῷ πλησίον, τοῦ βλαβεροῦ δ' ἀνάπαλιν, ἀλλὰ τοῦ ἴσου τοῦ κατ' ἀναλογίαν, ὁμοίως δὲ καὶ ἄλλῳ πρὸς ἄλλον. ἡ δ' ἀδικία τοῦναντίον τοῦ ἀδίκου. τοῦτο δ' ἐστὶν ὑπερβολὴ καὶ ἔλλειψις τοῦ ὠφελίμου ἢ βλαβεροῦ παρὰ τὸ ἀνάλογον. διὸ ὑπερβολὴ καὶ ἔλλειψις ἢ ἀδικία, ὅτι ὑπερβολῆς καὶ ἔλλείψεως ἐστίν, ἐφ' αὐτοῦ μὲν ὑπερβολῆς μὲν τοῦ ἀπλῶς ὠφελίμου, ἔλλείψεως δὲ τοῦ βλαβεροῦ· ἐπὶ δὲ τῶν ἄλλων τὸ μὲν ὅλον ὁμοίως, τὸ δὲ παρὰ τὸ ἀνάλογον, ὁποτέρως ἔτυχεν. τοῦ δὲ ἀδικήματος τὸ μὲν ἕλαττον ἀδικεῖσθαι ἐστὶ, τὸ δὲ μεῖζον τὸ ἀδικεῖν.

²⁷ Konsultovati već pominjani autorov rad: Ž. Kaluderović, „Aristotelova aretologija”, u: *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu*, knjiga XXXIX-1, Novi Sad 2014, str. 225-234.

²⁸ W. D. Ross, *Aristotle*, METHUEN & CO LTD, BARNES & NOBLE INC, London, New York 1966, p. 214.

²⁹ Prev. Ž. Kaluderović. Aristotel, *Nikomahova etika*, Hrv. sveuč. nakl., Zagreb 1992, str. 101, 1134a1-13.

Aristotel najpre naglašava neophodnost izbora (*προαίρεσιν*) pravednog čoveka (*δίκαιος*), jer se vrlina kao slobodnost, odnosno ono što je u ljudskoj praktičkoj moći, udejtstvuje kao izbor. Samo pravedno delanje, zatim, ne sme biti rukovođeno nekim parcijalnim interesima ili sklonostima, bez obzira da li je reč o relaciji pravednog čoveka sa drugim ljudima ili on naprosto arbitri- ra u odnosima između drugih ljudi. Rešenje koje Stagiranin nudi deluje kraj- nje jednostavno i uverljivo: „Svakome jednako prema srazmeri” (*τοῦ ἴσου τοῦ κατ’ ἀναλογίαν*). Ovim stavom on ukazuje ne samo na korelativnost pravedno- sti, nego još više ističe njenu karakteristiku ekvivalentnosti. Nevolja se pojav- ljuje kada se treba precizirati šta je sadržina srazmere, odnosno Aristotel ne govori koji kriterijum je ključan kod utvrđivanja na osnovu čega će se obavi- ti jednakost raspodele. Pošto sam ne želi da arbitriira u ovom slučaju, kao ni u nekim drugim slučajevima, njegova analiza pojma pravednosti završava se formalnom tvrdnjom da je pravedno ono što je jednako prema srazmeri, a da je nepravedno ono što je mimo srazmere (*παρὰ τὸ ἀνάλογον*).

Osim što traga za onim što je uopšte pravedno (*ἀπλῶς δίκαιον*), Stagira- nin ispituje i tzv. političku pravednost (*πολιτικὸν δίκαιον*).³⁰ Ona se može pro- naći tamo gde ljudi koji su slobodni i jednaki, bilo prema geometrijskoj bilo prema aritmetičkoj srazmeri, zajednički žive zbog samodovoljnosti. Praved- nost, u stvari, postoji samo tamo gde egzistira zakon među ljudima. Zakon po- stoji tamo i gde je nepravda među ljudima, pošto je pravda odlučivanje šta je pravedno i nepravedno. Kada Aristotel doda: „Zato ne dozvoljavamo čovek da vlada, nego *logos*, jer on to radi zbog sebe i postaje tiranin” (*διὸ οὐκ ἔωμεν ἄρχειν ἄνθρωπον, ἀλλὰ τὸν λόγον, ὅτι ἑαυτῷ τοῦτο ποιεῖ καὶ γίνεται τύραννος*),³¹ na delu je indirektna kritika Platonovog stava da se u svojoj aktivnosti kralje- vi-državnici ne moraju pridržavati ni zakona.³² Eksplikacija i razrada pome-

³⁰ U *Politici* (1253a37-38) je pravednost kao takva okarakterisana kao politička vrlina: „*Pravednost je, dakle, politička. Jer pravda je poredak političkog imanja udela u zajednici, a pravda je i odlučivanje [šta] [je] pravedno*” (*ἡ δὲ δικαιοσύνη πολιτικόν· ἢ γὰρ δίκη πολιτικῆς κοινωνίας τάξις ἐστίν· ἢ δὲ δίκη τοῦ δικαίου κρίσις*). Prev. Ž. Kaluderović. Aristotel, *Politika*, Liber, Zagreb 1988, str. 6, 1253a37-38.

³¹ Prev. Ž. Kaluderović. Aristotel, *Nikomahova etika*, Hrv. sveuč. nakl., Zagreb 1992, str. 102, 1134a35-1134b1. Umesto reči *λόγον* koja stoji u originalu, komentatori sve češće smatra- ju da po smislu više odgovara da stoji *νόμον*. Ako se to usvoji onda je prikladnije *νόμον* prevesti kao „zakon”. Grčka imenica *τύραννος*, koja može biti i muškog i ženskog roda, osim što označa- va „tiranina”, „silnika”, ono na čega se na ovom mestu i aludira, obeležava i „gospodara”, „vla- daoca”, „kralja”.

³² Platon je tvrdio da kralj-državnik jedini zna štastvo države kao i kakav treba da bude njen život, ali je i dodavao da mu je jasno da su državnici bliži podanicima nego „liku božanskog pastira”, pa je u *Državniku* i upućivao na drugu najbolju vladavinu – vladavinu zakona. Zako- ni, po Atinjaninu, ne treba da slede prolazne interese i raspoloženja pojedinaca ili trenutnih ve- ćina, već treba da budu onaj viši objektivni element koji vlada i dominira nad celokupnim par-

nute kritike pronalazi se u *Politici* 1286a7 i dalje, gde se i formuliše početno pitanje, da li je bolje da vlada najbolji čovek ili da vladaju najbolji zakoni. Uz različite primere, utvrđuje se da je bolje izabrati da vlada zakon nego jedan od građana i zaključuje da zahtevati da vlada zakon znači zahtevati da vladaju bog i um. Onaj ko i pored svega zahteva da vlada čovek kao da dodaje i da zver treba da vlada, jer strast izopačuje vladare čak i kada su najbolji ljudi. Vladar (ἄρχων) je čuvar onoga što je pravedno i nema više nego što mu pripada, a treba mu dati nagradu u vidu časti i dostojanstva. Tamo gde građani ne dele ciljeve poput samostalnosti, slobode i korektno raspodele nema pravednosti, nego samo njene sličnosti tj. naličja.

Aristotel ne sledi Platona i Ksenofonta kada ovi ne prave suštinsku razliku između načina vladanja u domaćinstvu i u *polisu*.³³ Ključna razlika između ovih modusa življenja manifestuje se, po Stagiraninu, upravo u različiti načina vladanja u njima. *Polis* je zajednica jednakih ljudi, a odnose u njemu stvaraju slobodni građani, i to ne naprosto kao pojedinci, nego tako što se na „skupštini” pojavljuju i kao predstavnici domaćinstava i rodova, odnosno teritorijalnih jedinica. Sve to čini državu zajednicom domaćinstava i rodova, tj. zajednicom građana vezanih jednim državnim uređenjem. Domaćinstvo, naprotiv, nije zajednica jednakih već kompleksno i slojevito strukturirana celina, u kojoj se mogu uočiti različiti odnosi nejednakosti. Unutrašnji odnosi u domaćinstvu strukturirani su na sledeći način: a.) muž-žena, b.) otac-deca, i c.) gospodar-rob. Odnos između muža i žene može da se okarakteriše kao analogan političkom odnosu između onih koji su slobodni i jednaki, odnosno zajedništvo „muža i žene nalikuje na vladavinu najboljih” (ἀνδρὸς δὲ καὶ γυναικὸς ἀριστοκρατικὴ φαίνεται). Brak počiva na vrlini i pravednosti, koja se u skladu sa aristokratskim modusom odnosa manifestuje tako, da srazmerno više pripadne onome ko je bolji, a to je, po Aristotelu, muškarac.³⁴ Odnos između oca i dece, takođe, je odnos slobodnih, ali nejednakih, pošto vlast oca nad decom „ima (ob)lik kraljevstva” (βασιλείας ἔχει σχῆμα). Prirodno je, zato, da otac vla-

tikularnim bivstvovanjem.

³³ Ksenofont, na primer, kaže: „Ne preziri, Nikomahide, dobre domaćine! Jer briga za ono svoje samo se mnoštvom razlikuje od [brige] [za] ono zajedničko, dok su u ostalom slični” (μὴ καταφρόνει, ἔφη, ὦ Νικομαχίδη, τῶν οἰκονομικῶν ἀνδρῶν· ἡ γὰρ τῶν ἰδίων ἐπιμέλεια πλήθει μόνονδιαφέρει τῆς τῶν κοινῶν, τὰ δὲ ἄλλα παραπλήσια ἔχει). Prev. Ž. Kaluđerović. Ksenofont, *Uspomene o Sokratu*, BIGZ, Beograd 1980, str. 68, 3.4.12. Original *Uspomena o Sokratu* preuzet je sa Internet adrese:

<http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.01.0207%3ABook%3D3%3Achapter%3D4%3Asection%3D12>.

³⁴ U *Politici* 1259a40-1259b3 Stagiranin kaže da muž nad ženom vlada „politički” (πολιτικῶς), i dodaje da je muškarac po prirodi sposobniji da zapoveda nego žena, osim kada je protivno prirodi uspostavljen obrnut odnos.

da nad decom, pošto je on uzrok i uslov njihovog opstanka i *paideie*. Pravednost se među njima iskazuje prema veličini zasluge, odnosno i u ovom odnosu geometrijski oblik jednakosti će biti zastupljen, podrazumevajući da će ocu pripasti više časti. Odnos gospodara prema slugama i robovima zasniva se na despotskoj vladavini nad onima koji su po prirodi neslobodni.³⁵ Prigovor da je odnos gospodara i roba nepravedan obesnažuje se poređenjem sa odnosom duše i tela u živom biću, pošto i duša vlada nad telom kao svojevrсни gospodar. Prirodna razlika između gospodara i roba određena je kao razlika onoga koji poseduje „razum” i onoga kome je gotovo sve u „telesnosti”. Stoga je njihova uzajamna upućenost nešto što je od obostrane koristi, i s obzirom da su jedni po prirodi slobodni a drugi robovi, za robove je, smatra Stagiranin, i korisno i pravedno da robuju.

Politička pravednost se deli na „prirodnu”³⁶ (φυσικόν) i „zakonsku” (νομικόν). Prirodno u ovom kontekstu nije identično sa prirodnim kod vrlina, u smislu nečega što nije razvijeno ili je u potencijalnosti, već (EN1134b19-20):

<p><i>Prirodno je, dakle, ono što svuda ima istu valjanost (δύναμιν), i ne [zavisi] od toga šta se nekome čini.</i>³⁷</p>	<p>φυσικόν μὲν τὸ πανταχοῦ τὴν αὐτὴν ἔχον δύναμιν, καὶ οὐ τῷ δοκεῖν ἢ μὴ.</p>
--	---

³⁵ Konsultovati i navodeni autorov članak: Ž. Kaluderović, „Aristotelovo razmatranje *logosa*, „volje” i odgovornosti kod životinja”, u: *Filozofska istraživanja*, 122, god. 31, sv. 2, Zagreb 2011, str. 311-321.

³⁶ Miler (F. D. Miller) u svom članku o Aristotelovom poimanju prirodnog prava i pravednosti, komparira i smatra komplementarnim najmanje šest mesta iz *Magna Moralie* i *Nikomahove etike*, a u vezi prirodne pravednosti. Zanimljivo je da kasnije u svom radu on traži i uspostavlja analogiju između prirodne pravednosti i nekih elemenata Stagiraninove biologije. F. D. Miller, “Aristotle on Natural Law and Justice”, p. 285, 289 i dalje, u: *A Companion to Aristotle's Politics*, ed. by D. Keyt, F. D. Miller, jr., Basil Blackwell, Oxford 1991. Videti i: J. M. Cooper, *Reason and Human Good in Aristotle*, Harvard University Press, Cambridge and London 1977; D. Winthrop, “Aristotle and Theories of Justice”, pp. 1201-1216, u: *The American Political Science Review*, Vol. 72, No. 4, (Dec., 1978).

³⁷ Prev. Ž. Kaluderović. Aristotel, *Nikomahova etika*, Hrv. sveuč. nakl., Zagreb 1992, str. 103, 1134b19-20.

Zakonska pravednost³⁸ ima drugačiji areal rasprostiranja, odnosno kako Aristotel precizira (EN1134b20-24):

Zakonsko je, pak, ono kod koga u zakonitku nije bilo razlike da li je [nešto] ovačko ili je drugačije, ali kada je jednom postavljeno, tada ima razlike, kao: hoće li se zarobljenik otkupljivati za minu, ili, hoće li se žrtvovati jedna koza a ne dve ovce, pored toga, i odredbe za [druge] pojedinosti, poput žrtvovanja u čast Braside, i posebne narodne odluke.³⁹

νομικὸν δὲ ὃ ἐξ ἀρχῆς μὲν οὐδὲν διαφέρει οὕτως ἢ ἄλλως, ὅταν δὲ θῶνται, διαφέρει, οἷον τὸ μῶς λυτροῦσθαι, ἢ τὸ αἶγα θύειν ἀλλὰ μὴ δύο πρόβατα, ἔτι ὅσα ἐπὶ τῶν καθ' ἕκαστα νομοθετοῦσιν, οἷον τὸ θύειν Βρασίδα, καὶ τὰ ψηφισματώδη.

Ovom podelom političke pravednosti Aristotel odgovara na sofističke tvrdnje da ne postoji prirodna pravednost, već da je sve stvar *nomosa*. I kada se govori o *politei*, kaže se da „državni ustavi” nisu isti, ali da na svakom mestu postoji jedan koji je najbolji prema prirodi. Stagiranin smatra da samo delanje pokazuje dogovornu različitost *nomosa*, koja se, ipak, ne može relativizovati pretpostavljenom konstrukcijom prirodnog prava, jer bi se time osporilo određenje *praxisa* kao onoga što „može biti i drugačije”. Sa druge strane, ne može se prihvatiti ni teza o konvencionalnom karakteru delanja, pa zato njegovo merilo mora biti *physis*, ali shvaćena u sokratskom smislu kao pojam i priroda same stvari. Mora se pretpostaviti umnost delanja, odnosno moć da diferenciranost konvencionalnih odredbi u delanju ipak izvire iz „prirode” tj. svrhovitog karaktera samog delanja. Bez ovog određenja ne bi bilo moguće zasnovati praktičku filozofiju, jer ona kao znanje o onome što se može znati ima u sebi zakonomernu strukturu. Na spekulativan način Aristotel ukazuje na relaciju onog prirodnog i onog zakonskog,⁴⁰ pišući da *φυσικόν* nije nešto transcendentno, nego nešto pojmovno što izvire iz delanja i što ga usmerava.

Na sličan način se izloženo tumačenje pominje i u *Retorici*, na mestu 1373b1 i dalje, gde Stagiranin govori o podeli zakona na posebne i opšte. Posebni zakoni su oni koje su pojedini narodi doneli prema sebi i zbog sebe, i oni mogu biti pisani i nepisani, dok su opšti zakoni prirodni zakoni. Utemeljenost opštih zakona obrazlaže se stavom da postoji generalno poimanje pravednog i nepravednog koje je u skladu sa prirodom i kojeg prihvataju svi narodi, bez obzira na to da li su ikada čuli jedni za druge ili su eventualno sklopili neki

³⁸ Ili, kako naši prevodioci Ladan i Šalabalić alternativno predlažu, pozitivna pravednost.

³⁹ Prev. Ž. Kaluderović. Aristotel, *Nikomahova etika*, Hrv. sveuč. nakl., Zagreb 1992, str. 103, 1134b20-24.

⁴⁰ Platon u *Državi* sledi Sokrata u otklanjanju opreke *physis-nomos*, premda u *Zakonima* dopušta mogućnost da *nomos* postoji po samoj prirodi, ili: „Po [nečemu] ne manje vrednom od prirode” (ὡς ἐστὸν φύσει ἢ φύσεως οὐχ ἥττον), naime po umu (*νοῦ*). Prev. Ž. Kaluderović. Platon, *Zakoni*, Dereta, Beograd 2004, str. 243-244, 890D.

međusobni sporazum. To je verovatno bio razlog zašto se Antigonu, po Aristotelu, opredelila da sledi pravednost prema prirodnom zakonu kada je želela da pokopa brata, svesno kršeći postojeće zabrane.⁴¹ Naravno da ova dva oblika zakona ne moraju da budu u sukobu, štaviše, prirodni zakoni mogu da potpomazu pozitivne zakone, imajući u vidu čvrstu ukorenjenost vrednosnih predstava u njima, koje potom zakonodavci pokušavaju da slede. Običaji⁴² zbog svoje blizine prirodnim zakonima često imaju veću snagu nego pozitivni zakoni, jer prevazilaze konvencionalnost pozitivnih zakonskih odredbi i teže da obuhvate „prirodu samog pravednog”. Najbolja kombinacija je zato kada su zakoni utemeljeni na običajima, jer tada najduže mogu pretendovati na važnije, i time se postiže jedinstvo onog posebnog i onog opšteg.

Deseto poglavlje V knjige *Nikomahove etike* bavi se nepristrasnošću⁴³ i onim što je nepristrasno, te relacijom između nepristrasnosti i pravednosti i nepristrasnog i pravednog. Da između ovih pojmova postoji uzajamna bliskost, nagoveštava se odmah na početku poglavlja. Nakon kratkog obrazlaganja i razlika koje postoje između dva pojma, preciznije rečeno jedinstva i razlika, nepristrasnost se definiše na sledeći način (EN1137b26-27):

*Α το je i priroda onog nepristrasnog, | και εστιν αυτη η φυσικη η του
popravljanje zakona tamo gde je nešto | επιεικους, επανόρθωμα νόμου, η ελλείπει
propušteno zbog njegove (u)opšt(en)osti.⁴⁴ | δια τὸ καθόλου.*

Svaki zakon je opšteg tipa a o nekim stvarima se ne može govoriti tim i takvim jezikom, jer postoje pojedinačni slučajevi koji zbog svoje brojnosti i

⁴¹ Konsultovati: M. A. Perović, *Filozofija morala*, Cenzura, Novi Sad 2013, str. 217.

⁴² Običaj je, sažeto rečeno, način regulacije ponašanja ljudi, svojevrsna socijalna navika. Mogao bi se misaono „ocrtati” kao čovekovo razborito odnošenje prema drugima i privikavanje na život u zajednici sa drugima, pomoću zajedničkog posrednika, najčešće (ne)pisanog zakona, što u konačnom rezultira da čovek postane biće zajednice. Helenska običajnost, čiji je konkretni sadržaj sloboda duha, može se odrediti kao relativno razlikovano jedinstvo suštinskih formi življenja, gde se deo mogao posmatrati samo kao organski deo celine, a pojedinac, sa svojim svrhama, samo u skladu i harmoniji sa svrhama zajednice. Videti i: Ž. Kaluderović, „Pretpostavke nastanka morala“, u: *Bošnjačka pismohrana* (Zbornik radova Simpozija „Gdje je nestao – moral”), Svezak 15, broj 42-43, Zagreb 2016, str. 135-147.

⁴³ U originalu stoji grčka imenica ženskog roda *ἐπιείκεια* koja je prevedena kao „nepristrasnost”, iako ima i druga srodna značenja: „pristojnost”, „pravednost”, „blagost”, „čestitost”, „doličnost”, „čovečnost”. Služeći se rečju *ἐπιείκεια* Aristotel podrazumeva i ova dodatno izložena značenja. Stagiranin takođe kaže da se *ἐπιείκεια* koristi u smislu „dobrote”, i njoj srodnog prideva „dobar” (EN1102b10, EN1132a2, EN1167b5). Konsultovati i: S. Kozlić, „Značaj Aristotelovog pojma pravičnosti za savremeno razumijevanje prava”, str. 43-67, u: *Aristotelovanje* Zbornik radova (gl. i odg. ur. S. Kozlić), Fil. fak. Univ. u Zenici, Cent. za druš. i interrel. istr. Univ. u Zenici, Zenica 2017.

⁴⁴ Prev. Ž. Kaluderović. Aristotel, *Nikomahova etika*, Hrv. sveuč. nakl., Zagreb 1992, str. 111, 1137b26-27.

divergentnosti, kao i zbog prirode praktičkog kao takvog, ne mogu biti obuhvaćeni nečim generalnim kao što je zakon. Zbog toga se sugerije da se takvi aspekti regulišu posebnim odlukama i uredbama. Stagiranin uviđa da greška nije ni do zakona ni do zakonodavca, nego je ona inkorporirana u prirodi same stvari. Nepristrasnost jeste oblik pravednosti koji je bolji od jedne vrste pravednosti, naime od one koja je imenovana kao zakonska pravednost. Nepristrasnost nije bolja od prirodne pravednosti, nego samo od one pogreške nastale zbog uopštenosti (EN1137b25). Možda je ponajbolji prikaz nepristrasnosti dat u *Retorici*, gde se uočava Aristotelovo duboko zahvatanje ovog pojma, koje pokazuje snažan smisao za sintetičnost i pravljenje komparacija između onoga što se danas prepoznaje kao napetost odnosa prava i pravde (*Rhet.* 1374b4-10):

Ono, naime, što treba da se proteže na opraštanje jeste nepristrasnost; osim toga, pogreške, nepravde i nesrećni slučajevi ne [zaslužuju] istovetne sankcije. Nesrećni slučajevi se događaju neočekivano i bez zle namere; pogreške nisu neočekivane ali nisu [nastale] ni iz nevaljalstva, dok nepravedna dela nisu neočekivana niti su bez nevaljalstva, jer ono što se [čini] iz strasti proizilazi iz nevaljalstva.⁴⁵

ἐφ' οἷς τε γὰρ δεῖ συγγνώμην ἔχειν, ἐπεικῆ ταῦτα, καὶ τὸ τὰ ἀμαρτήματα καὶ τὰ ἀδικήματα μὴ τοῦ ἴσου ἀξιοῦν, μηδὲ τὰ ἀμαρτήματα καὶ τὰ ἀτυχήματα· ἔστι δ' ἀτυχήματα μὲν ὅσα παράλογα καὶ μὴ ἀπὸ μοχθηρίας, ἀμαρτήματα δὲ ὅσα μὴ παράλογα καὶ μὴ ἀπὸ πονηρίας, ἀδικήματα δὲ ὅσα μήτε παράλογα ἀπὸ πονηρίας τ' ἐστίν· τὰ γὰρ δι' ἐπιθυμίαν ἀπὸ πονηρίας.

Nepristrasnost podrazumeva i blagost prema slabostima ljudske prirode, kao i obraćanje više pažnje na onoga ko je kreirao zakone nego na njih same, odnosno fokusiranje na ono što je zakonodavac mislio a ne na ono što je doslovno rekao (*Rhet.* 1374b13-19):

Ne spram delanja nego spram namere, ne spram dela nego spram celine, i ne kakav je neko sada već kakav je bio uvek ili u većem delu [vremena]. Radije se seća dobrih nego loših događaja; i više dobara koje je primio od onih koje je učinio. Takođe, podnosi nepravdu; i pre hoće da se spor reši sporazumom a ne parnicom.⁴⁶

καὶ μὴ πρὸς τὴν προᾶξιν ἀλλὰ πρὸς τὴν προαίρεσιν, καὶ μὴ πρὸς τὸ μέρος ἀλλὰ πρὸς τὸ ὅλον, μηδὲ ποῖος τις νῦν, ἀλλὰ ποῖος τις ἦν αἰεὶ ἢ ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ. καὶ τὸ μνημονεύειν μᾶλλον ὧν ἔπαθεν ἀγαθῶν ἢ κακῶν, καὶ ἀγαθῶν ὧν ἔπαθε μᾶλλον ἢ ἐποίησεν. καὶ τὸ ἀνέχεσθαι ἀδικουμένων. καὶ τὸ μᾶλλον λόγῳ ἐθέλειν κρίνεσθαι ἢ ἔργῳ.

⁴⁵ Prev. Ž. Kaluderović. Aristotel, *Retorika*, Naprijed, Zagreb 1989, str. 67, 1374b4-10.

⁴⁶ Prev. Ž. Kaluderović. Aristotel, *Retorika*, Naprijed, Zagreb 1989, str. 67, 1374b13-19.

Zaključak iz ovog poduzeg Stagiraninovog ekskursa o nepristrasnosti glasi (*Rhet.* 1347b19-22):

*Stoga, radije bira da se spor izglati pred izabranim sudijom nego da se na sudu reši parnicom; jer izabrani sudija motri na nepristrasnost, a sudija, daκaκo, na zakon. I zbog toga je izabrani sudija i pronađen kaκo bi nepristrasnost mogla da dođe do izražaja.*⁴⁷

καὶ τὸ εἰς δίκαιον⁴⁸ μᾶλλον ἢ εἰς δίκην βούλεσθαι ἔναι· ὁ γὰρ δίκαιος τὸ ἐπεικὲς ὄρᾳ, ὁ δὲ δικαστὴς τὸν νόμον· καὶ τούτου ἕνεκα δίκαιος εὐρέθης, ὅπως τὸ ἐπεικὲς ἰσχύῃ.

Veliki deo *Politike* posvećen je raspravi o odgovarajućem uređenju *polisa* i to primarno o državnom uređenju u *polisu*. Aristotelova namera je identična kao Platonova, naime Stagiranin hoće da uvidi koji je državni poredak najbolji. Razlika u odnosu na Atinjanina fundirana je na temeljnom istraživanju stavova vlastitih preteča, na analizi bogate empirijske građe *politeia* postojećih *polisa*,⁴⁹ na ispitivanju uslova opstanka i propadanja *polisa* i na razmatranju onih faktora u postojećim *polisima* koji omogućavaju njihovo delanje. Govoreći o kriterijumu imenovanja i razvrstavanja oblika vladavine Aristotel u *Politici* 1279a17-21 kaže:

*Očevidno je, prema tome, da su one politeie koje imaju u vidu zajedničku korist ispravne, shodno onome što je naprosto pravedno; one, pak, koje vode računa samo [o] [koristi] vladavca, pogrešne su sasvim i odstupaju od ispravnih politeia; one su, naime, despotske, dok je polis zajednica slobodnih ljudi.*⁵⁰

φανερὸν τοίνυν ὡς ὅσαι μὲν πολιτεῖαι τὸ κοινῇ συμφέρον σκοποῦσιν, αὗται μὲν ὀρθαί τυγχάνουσιν οὖσαι κατὰ τὸ ἀπλῶς δίκαιον, ὅσαι δὲ τὸ σφέτερον μόνον τῶν ἀρχόντων, ἡμαρτημέναι πᾶσαι καὶ παρεκβάσεις τῶν ὀρθῶν πολιτειῶν· δεσποτικαὶ γάρ, ἢ δὲ πόλις κοινωνία τῶν ἐλευθέρων ἐστίν.

Metodologija je jasna: ona državna uređenja koja imaju u vidu opšti interes (*κοινῇ συμφέρον*), smatraće se ispravnim, pošto im je ustrojstvo u saglasju prema onome što je „naprosto pravedno” (*ἀπλῶς δίκαιον*). Nasuprot njih stoje ona uređenja koja se obaziru isključivo na korist *arhonata* (*σφέτερον μόνον τῶν ἀρχόντων*), koja su potpuno pogrešna i odstupaju od ispravnih oblika državnih uređenja. Pervertirani oblici vladavine su despotski, u smislu predominiranja

⁴⁷ Prev. Ž. Kaluđerović. Aristotel, *Retorika*, Naprijed, Zagreb 1989, str. 67-68, 1374b19-22.

⁴⁸ Konsultovati: H. G. Liddel, R. Scott, H. S. Jones, *A Greek-English Lexicon*, Oxford University Press, Oxford 1996, p. 396.

⁴⁹ Videti: Dž. Drino, „Aristotelov ustav atenski”, str. 69-81, u: *Aristotelovanje* Zbornik radova (gl. i odg. ur. S. Kozličić), Fil. fak. Univ. u Zenici, Cent. za druš. i interrel. istr. Univ. u Zenici, Zenica 2017.

⁵⁰ Prev. Ž. Kaluđerović. Aristotel, *Politika*, Liber, Zagreb 1988, str. 87, 1279a17-21.

odnosa koji su karakteristični za gospodara i roba, dok je istinski *polis* „zajednica slobodnih ljudi” (*κοινωνία τῶν ἐλευθέρων*).

Obe osnovne vrste uređenja dalje se dele na po tri podvrste, tako da se, na kraju, dobijaju tri dobra ili ispravna oblika vladavine i tri loša ili izopačena oblika vladavine. Dodatni kriterijum za razvrstavanje unutar svake grupe je broj onih koji vrše vlast. Kada jedan vlada a obazire se na zajednički interes, to je onda kraljevstvo (*βασιλεία*). Gde vlada više od jednog, ali ne mnogo, kaže se da je tamo aristokratija (*ἀριστοκρατία*). Razlog zašto se tako imenuje ovaj oblik vladavine je ili zbog toga što doista vladaju najbolji, ili zbog toga što im na srcu leže najbolji interesi, kako države tako i njenih građana. Konačno, tamo gde mnoštvo ili većina upravljaju državom sledeći opšte interese, Aristotel beleži da je tamo *politeia* (*πολιτεία*).⁵¹ Izopačenih oblika vladavine takođe je tri, i oni su kao svojevrsni lik u ogledalu ispravnih oblika vladavine. Tamo gde vlada jedan u korist jednoga reč je o tiraniji (*τυραννίς*). Oligarhija (*ὀλιγαρχία*) ima u vidu prevashodno interes bogataša, a demokratija (*δημοκρατία*) siromaha.⁵²

S obzirom na dilemu koji od principa *politeie* uzeti za ključni (slobodu, bogatstvo, plemenito poreklo ili vrlinu tj. izvrsnost), Stagiranin će sam postulirati kompromisni pojam zasluge, kao nekakav balans postojećih predstava o zaslugama, ne bi li na taj način smanjio ili eliminisao konflikte oko njenog najboljeg sadržaja. Na ovako postuliranom pojmu zasluge, Aristotel će zatim utemeljiti i sopstvenu ideju o mešovitom obliku vladavine kao najboljem obliku.⁵³

⁵¹ Stagiranin upotrebljava istu reč da označi oblike vladavine uopšte (*πολιτεία*), i jedan specifični oblik vladavine (*πολιτεία*). Tome treba dodati da u *Pol.* 1279a25-26 Aristotel poistovećuje reči *πολιτεία* i *πολίτευμα* („državna uprava”, „državni sistem”, „državna vlast”, „vlada”), što samo pokazuje koliko se delikatno mora razmatrati mnogoznačnost termina koje on upotrebljava. U *EE*1241b13-15 Stagiranin kaže da su sve *politeie* neki oblici pravednosti, dodajući da su one zajednice, a da sve zajednično počiva na pravednosti.

⁵² Poređenja je moguće vršiti i sa srodnim mestima u *EN*, pre svega sa 10. poglavljem VIII knjige *Nikomahove etike*. U *Retorici* 1365b29-30 Aristotel iznosi nešto drugačiju klasifikaciju oblika vladavine: demokratija (*δημοκρατία*), oligarhija (*ὀλιγαρχία*), aristokratija (*ἀριστοκρατία*) i monarhija (*μοναρχία*). Demokratiji je svrha sloboda (*ἐλευθερία*), oligarhiji bogatstvo (*πλοῦτος*), aristokratiji *paideia* (*παιδείαν*) i „održavanje običajnih normi” (*τὰ νόμιμα*) i tiraniji (samo)zaštita (*φυλακή*).

⁵³ Aristotel u *Politici* 1295b34-39 piše: „Jasno je, dakle, da je najbolja politička zajednica sastavljena od [građana] srednjeg staleža, i da se dobro može upravljati onim polisima u kojima je srednji stalež mnogobrojan i moćniji od oba ostala [staleža] u najvećoj meri, ili barem više od svakog pojedinačno; jer [ako] [je] dodat, on [srednji stalež, prim. Ž. Kaluđerović] uspostavlja ravnotežu i sprečava prevagu bilo koje [od] oprečnih prekomernosti” (*δῆλον ἄρα ὅτι καὶ ἡ κοινωνία ἢ πολιτικὴ ἀρίστη ἢ διὰ τῶν μέσων, καὶ τὰς τοιαύτας ἐνδέχεται εὖ πολιτεύεσθαι πόλεις ἐν αἷς δὴ πολλὴ τὸ μέσον καὶ κρείττον, μάλιστα μὲν ἁμοῖν, εἰ δὲ μὴ, θατέρου μέρους: προστιθέμενον γὰρ ποιεῖ ἕσπην καὶ κωλύει γίνεσθαι τὰς ἐναντίας ὑπερβολάς*). Prev. Ž. Kaluđerović. Aristotel, *Politi-*

Bilo koji od dobrih oblika vladavine da je u pitanju, Stagiranin je smatrao da u njemu treba da se primenjuje distributivni model pravednosti. Tek na drugom mestu on pominje tzv. komutativni model pravednosti. Kada je reč o rdavim oblicima vladavine, u tiraniji nema uopšte pravednosti, ili je ima veoma malo, zbog toga što nema ničeg zajedničkog između onoga koji vlada i onoga nad kojim se vlada. Slično stoji stvar i u oligarhiji, jer se i u njoj vlada protivno pravednosti, i to od strane malobrojnih i „opakih”. U demokratiji se na pravednost najčešće nailazi, a argumentacija u prilog ovoj tezi zasnovana je na stanovištu da su građani u njoj bivstveno jednaki i da su im, stoga, „mnoge stvari zajedničke”.

Aristotel je, konačno, unutrašnju diferencijaciju i slojevitost klasičnog helenskog *polisa* pokušao održati na okupu segmentiranim i spekulativnim istraživanjem vrlina, među njima osobito pravednosti, kako bi došao do kohezivnog faktora partikularnih, posebnih i opštih interesa, i kompatibilnosti svih elemenata „etičke”, „ekonomske” i „političke” sfere življenja.⁵⁴

LITERATURA

- Ackrill, J. L. (ed.), *Aristotle's Ethics*, Faber & Faber, London 1973.
 Allan, D. J., *The philosophy of Aristotle*, Oxford University Press, Oxford 1979.
Arhe, časopis za filozofiju, god I, br.2, Novi Sad 2004.
 Aristotel, *Nikomahova etika*, Hrv. sveuč. nakl., Zagreb 1992.
 Aristotel, *Politika*, Liber, Zagreb 1988.
 Aristotel, *Retorika*, Naprijed, Zagreb 1989.
Aristotelis Opera, ex. rec. Immanuelis Bekkeri, ed. Acad. Regia Borussica, I-V, Berlin 1831-1870. Novo izdanje je pripremio O. Gigon, Berlin 1970-1987. Svi Aristotelovi navodi sravnjivani su prema ovom izdanju.
 Bambrough, R., “Aristotle on Justice: A Paradigm of Philosophy”, u: *New Essays on PLATO and ARISTOTLE*, ed. by R. Bambrough, Routledge & Kegan Paul, London and Henley 1979.
 Barker, E., *The Political Thought of Plato and Aristotle*, Dover Publications, Inc., New York 1959.

tika, Liber, Zagreb 1988, str. 138, 1295b34-39. Detaljnije o pravednosti u *Politici* piše Miler u knjizi *Priroda, pravda i prava u Aristotelovoj Politici* (posebno, str. 67-86). F. D. Miller, *Nature, Justice, and Rights in Aristotle's Politics*, Clarendon Press, Oxford 1997.

⁵⁴ Stagiranin je čvrsto bio ubeden da najbolje rešenje za državu ne može počivati na platonovskom konceptu uniformnosti zajednice, već da se ono mora tražiti na drugoj strani, u jedinstvenosti njenih različitosti. Bejts (C. Bates) iznosi zanimljiva zapažanja o nužnosti pravednosti u ljudskom životu, upoređujući Aristotelove i Eshilove beleške o nastanku *polisa*. C. Bates, “Aristotle and Aeschylus on the Rise of the Polis: The Necessity of Justice in Human Life”, pp. 43-61, u: *Polis: The Journal of the Society for Greek Political Thought*, Volume 20, Numbers 1-2, 2003.

- Bates, C., "Aristotle and Aeschylus on the Rise of the Polis: The Necessity of Justice in Human Life", u: *Polis: The Journal of the Society for Greek Political Thought*, Volume 20, Numbers 1-2, 2003.
- Bien, G., *Die Grundlegung der politischen Philosophie bei Aristoteles*, Freiburg/München 1973.
- Cooper, J. M., *Reason and Human Good in Aristotle*, Harvard University Press, Cambridge and London 1977.
- Drino, Dž., „Aristotelov Ustav atenski”, u: *Aristotelovanje Zbornik radova* (gl. i odg. ur. S. Kozlić), Fil. fak. Univ. u Zenici, Cent. za druš. i interrel. istr. Univ. U Zenici, Zenica 2017.
- Finley, M. I., "Aristotle and Economic Analysis", u: *Past and Present* 47, 1970.
- Fortenbaugh, W. W., *Aristotle's Practical Side*, Brill, Leiden · Boston 2006.
- Hammond, N. G. L., *A History of Greece to 322 B.C.*, Oxford University Press, Oxford 1959.
- Hardie, W. F. R., *Aristotle's Ethical Theory*, Clarendon Press, Oxford 1968.
- Hefe, O., *Pravda*, Akademska knjiga, Novi Sad 2008.
- Jaeger, W., *Aristoteles Grundlegung einer Geschichte seiner Entwicklung*, Weidmann, Berlin 1985.
- Kaluderović, Ž., „Aristotelova aretologija”, u: *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu*, knjiga XXXIX-1, Novi Sad 2014.
- Kaluderović, Ž., *Dike i dikaiosyne*, Магнаскен, Скопје (Македонија) 2015.
- Kaluderović, Ž., „Platonovo poimanje pravednosti”, u: *ARHE*, god. VII, br. 13, Novi Sad 2010.
- Kaluderović, Ž., „Pretpostavke nastanka morala“, u: *Bošnjačka pismohrana* (Zbornik radova Simpozija „Gdje je nestao - moral“), Svezak 15, broj 42-43, Zagreb 2016.
- Keyt, D., "Aristotle's Theory of Distributive Justice", u: *A Companion to Aristotle's Politics*, ed. by D. Keyt, F. D. Miller, jr., Basil Blackwell, Oxford 1991.
- Kozlić, S., „Značaj Aristotelovog pojma pravičnosti za savremeno razumijevanje prava”, u: *Aristotelovanje Zbornik radova* (gl. i odg. ur. S. Kozlić), Fil. fak. Univ. u Zenici, Cent. za druš. i interrel. istr. Univ. U Zenici, Zenica 2017.
- Krämer, H. J., *Arete bei Platon und Aristoteles*, Carl Winter . Universitätsverlag, Heidelberg 1959.
- Ksenofont, *Uspomene o Sokratu*, BIGZ, Beograd 1980. Original *Uspomena o Sokratu* preuzet je sa Internet adrese: <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.01.0207%3Abook%3D3%3Achapter%3D4%3Asection%3D12>
- Liddell, H. G., Scott, R., Jones, H. S., *A Greek-English Lexicon*, Oxford University Press, Oxford 1996.
- Lloyd, G. E. R., *Aristotle: the Growth & Structure of his Thought*, Cambridge University Press, Cambridge 1977.
- Marks, K., *Kapital I*, Kultura, Beograd 1964.
- Mathie, W., "Political and Distributive Justice in the Political Science of Aristotle", u: *The Review of Politics*, Vol. 49, No. 1, (Winter, 1987).
- Miller, F. D., "Aristotle on Natural Law and Justice", u: *A Companion to Aristotle's Politics*, ed. by D. Keyt, F. D. Miller, jr., Basil Blackwell, Oxford 1991.
- Miller, F. D., *Nature, Justice, and Rights in Aristotle's "Politics"*, Clarendon Press, Oxford 1997.

- Mulgan, R. G., *Aristotle's Political Theory*, Clarendon Press, Oxford 1977.
- Pakaluk, M., *Aristotle's Nicomachean Ethics*, Cambridge University Press, Cambridge 2005.
- Perović, M. A., *Filozofija morala*, Cenzura, Novi Sad 2013.
- Perović, M. A., *Praktička filozofija*, Grafomedia, Novi Sad 2004.
- Platon, *Zakoni*, Dereta, Beograd 2004.
- Platon, *Država*, BIGZ, Beograd 1993.
- Platon, *Državnik*, Liber, Zagreb 1977.
- Ritchie, D. G., “Aristotle's Subdivisions of ‘Particular Justice’”, u: *The Classical Review*, Vol. 8, No. 5, (May, 1894).
- Ross, W. D., *Aristotle*, METHUEN & CO LTD, BARNES & NOBLE INC, London, New York 1966.
- Salkever, S. G., *Finding the Mean*, Princeton University Press, Princeton 1994.
- Škuljević, Ž., *Marks i Grci*, Hijatus, Novi Sad 2014.
- Winthrop, D., “Aristotle and Theories of Justice”, u: *The American Political Science Review*, Vol. 72, No. 4, (Dec., 1978).

ŽELJKO KALUĐEROVIĆ

Faculty of Philosophy, University of Novi Sad

“UNIVERSAL” AND “PARTICULAR” ΔΙΚΑΙΟΣΎΝΗ

Abstract: The author in this paper analyses the delicate discussion on justice that Aristotle undertook in the *E* book of *Nicomachean Ethics*. The Stagirite retains that *δικαιοσύνη* is a multiple meaning word and understands it as a double meaning word, at least. The justice is, first of all, equalized with the obedience of the law and to a certain extent it is equalized with virtue. This type of justice is called “universal” justice. The second is so called “particular” justice, which is manifested in the observance of the rules of equality and is being considered as a part of virtue. The latter, more specific notion of justice, which is additionally divided into distributive and commutative justice, is also interesting because it presents the Stagirites as a thinker who was first to systematically and philosophically formulates, in mythological consciousness already established relation between the ideas of justice and equivalence. Aristotle, the author concludes, at the end of the classical era, tried to embrace the internal differentiation and different strata of Hellenic *polis* by segmented and speculative investigation of virtues, particularly justice, in order to find the cohesive factor of particular, specific and general interests and compatibility of all elements of “ethical”, “economic” and “political” spheres of living.

Keywords: Aristotle, *δικαιοσύνη*, “universal”, “particular”, distributive, commutative, equivalence, correlation

Primljeno: 21.02.2018.

Prihvaćeno: 14.05.2018.

